

Stanisław Swadźba*

Slowbalizacja czy deglobalizacja?

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest pokazanie procesu globalizacji, w tym przede wszystkim zjawiska slowbalizacji i deglobalizacji w gospodarce światowej. Zwrócono również uwagę na przyszłość globalizacji. Badaniami objęto lata 1970–2021. Jest to w zasadzie cały okres powstania i rozwoju współczesnej globalizacji. Dla określenia poziomu globalizacji, slowbalizacji i deglobalizacji wykorzystano *KOF Index of Globalisation* oraz jego subindeksy. Analizą objęto świat oraz jego regiony według podziału Banku Światowego na cztery grupy krajów w zależności od poziomu dochodu per capita oraz siedem regionów w ujęciu geograficznym. Artykuł składa się z następujących części: wstęp, globalizacja oraz jej pomiar, poziom globalizacji w gospodarce światowej w długim okresie, pandemia COVID-19 a poziom globalizacji, przyszłość globalizacji oraz wnioski wynikające z przeprowadzonych badań.

Słowa kluczowe: globalizacja, pomiar globalizacji, slowbalizacja, deglobalizacja.

JEL: F01, F02

* Stanisław Swadźba – prof., Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Wydział Ekonomii, Katedra Ekonomii, stanislaw.swadzba@ue.katowice.pl, <https://orcid.org/0000-0002-9006-3595>

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Slowbalization or deglobalization?

Summary

The main goal of the article is to show the process of globalization, especially the phenomenon of slowbalization and deglobalization in the world economy. Attention was also paid to the future of globalization. The research covered the years 1970–2021. This is basically the entire period of the emergence and development of modern globalization. *The KOF Index of Globalization* and its sub-indices were used to determine the level of globalization, slowbalization and deglobalization. The analysis covered the world and its regions according to the World Bank's division into four groups of countries depending on the level of per capita income and seven regions geographically. The article consists of the following parts: introduction, globalization and its measurement, level of globalization in the world economy in the long term, COVID-19 pandemic and the level of globalization, future of globalization and conclusions.

Keywords: globalization, the measurement of globalization, slowbalization, deglobalization.

Wstęp

Globalizacja to bez wątpienia jeden z głównych procesów społeczno-ekonomicznych ostatnich 50 lat. Wszystkie kraje funkcjonują w zglobalizowanym świecie, chociaż poziom ich zglobalizowania jest zróżnicowany. Jednak od kilkunastu lat – począwszy od światowego kryzysu finansowego I dekady XXI w., a ostatnio w związku z pandemią COVID-19 – mówi się o spowolnieniu globalizacji. Popularne stało się pojęcie slowbalizacji (spowolnienie jej tempa rozwoju), a także deglobalizacji (bezwzględne zmniejszenie się jej poziomu).

Głównym celem artykułu jest pokazanie procesu globalizacji, w tym przede wszystkim zjawiska slowbalizacji i deglobalizacji w gospodarce światowej. W artykule zwrócono również uwagę na przyszłość globalizacji.

Jak rozwijał się proces globalizacji w przeszłości? Czy z slowbalizacją i deglobalizacją nie mieliśmy do czynienia już wcześniej? W jakim stopniu pandemia COVID-19 doprowadziła do slowbalizacji/deglobalizacji? Czy procesy te wystąpiły we wszystkich regionach gospodarki światowej i z podobnym natężeniem? Na te i inne pytania postaramy się odpowiedzieć w dalszej części niniejszego opracowania.

Badaniami objęto lata 1970–2021, a więc pięć ostatnich dekad. Można powiedzieć, że jest to w zasadzie cały okres powstania i rozwoju współczesnej globalizacji. Dla określenia poziomu globalizacji, slowbalizacji i deglobalizacji wykorzystano *KOF Index of Globalisation* oraz jego subindeksy. Analizą objęto świat oraz jego regiony według podziału Banku Światowego na cztery grupy krajów według poziomu dochodu per capita oraz siedem regionów w ujęciu geograficznym¹.

W artykule wykorzystano następujące metody badawcze: analizę danych statystycznych, analizę opisową oraz analizę porównawczą.

Żeby móc stwierdzić, czy slowbalizacja/deglobalizacja jest faktem, musimy wiedzieć, jak ją mierzyć. Dlatego rozpoczniemy od uwag dotyczących pomiaru globalizacji oraz stosowanego wskaźnika w artykule *KOF Index of Globalisation* i jego specyfiki. Następnie przejdziemy do badań empirycznych (stopień globalizacji w gospodarce światowej w długim okresie oraz wpływ pandemii COVID-19 na jej poziom) i przyszłości globalizacji. W zakończeniu przedstawimy wnioski wynikające z wcześniejszych rozważań.

Globalizacja i jej pomiar

Globalizacja to bez wątpienia bardzo szeroki i złożony proces odnoszący się do sfery ekonomicznej, społecznej i politycznej. Naukowców zajmujących się globalizacją interesują jej różne aspekty. Są to m.in.: istota globalizacji (jest bowiem różnie rozumiana), jej geneza (kiedy się zaczęła?), cechy, skutki, jakie wywołuje (zarówno pozytywne, jak i negatywne), koszty i korzyści globalizacji (kto traci, a kto zyskuje na globalizacji?), wpływ globalizacji na funkcjonowanie państw narodowych, krajowe systemy gospodarcze, wzrost i rozwój gospodarczy, zróżnicowanie dochodów, innowacyjność gospodarek i wiele innych².

Jednym z nich jest pomiar globalizacji. Aby stwierdzić, jaki jest poziom globalizacji na świecie, jakie są różnice między regionami gospodarki światowej czy poszczególnymi krajami, jakie zmiany zachodzą w czasie i przestrzeni, to musimy wiedzieć, jak ją zmierzyć. Inaczej nie odpowiemy na pytanie o slowbalizację czy deglobalizację. Jej pomiar ma więc bardzo ważne znaczenie.

¹ Według poziomu dochodu Bank Światowy wyróżnia 4 grupy krajów: *low-income economies* (26), które są definiowane jako kraje, w których GNI per capita w 2022 r. wynosił \$1135 lub mniej; *lower middle-income economies* (54): \$1136–\$4465; *upper middle-income economies* (54): \$4466–\$13845 i *high-income economies* (83): \$13846 lub więcej (dane na rok fiskalny 2024). Z kolei według regionów są to: Azja Wschodnia i Pacyfik (38), Europa i Centralna Azja (58), Ameryka Łacińska i Karaiby (42), Bliski Wschód i Północna Afryka (21), Północna Ameryka (3), Południowa Azja (8) i Afryka Subsaharyjska (48), <https://datahelpdesk.worldbank.org> (dostęp: 16.04.2024).

² Mając na uwadze bardzo obszerną literaturę na ten temat, pominiemy powyższe zagadnienia, a skupimy się tylko na jednym jej aspekcie – pomiarze globalizacji.

Z tego względu może budzić zdziwienie fakt, że badania nad pomiarem globalizacji rozpoczęły się relatywnie późno w stosunku do pojawienia się globalizacji. W zasadzie jest to dopiero początek XXI w. Od tego czasu w literaturze pojawiło się wiele mierników globalizacji. Pierwszy z nich to indeks globalizacji opracowany przez A.T. Kearney i „Foreign Policy” (*Measuring...* 2001). W 2002 r. pojawił się indeks globalizacji opracowany przez The Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR) w University of Warwick w Wielkiej Brytanii (Lockwood, Redoano 2005), a także opracowany przez Konjunkturforschungsstelle w 2002 r. *KOF Index of Globalization* (<https://kof.ethz.ch>). Można również wspomnieć o *Maastricht Globalisation Index* (Figge, Martens 2014) i *New Globalisation Index* (Vujakovic 2010)³.

W niniejszym opracowaniu wykorzystano wspomniany powyżej *KOF Index of Globalization*. Do jego powstania przyczynił się A. Dreher (2006). Indeks ten stosunkowo szybko został zaktualizowany (Dreher, Gaston, Martens 2008). Po 10 latach indeks ten został ponownie zmodyfikowany i rozszerzony o nowe subindeksy (Gygli i in. 2019). Obecnie posiada trzy wymiary: globalizację ekonomiczną, globalizację społeczną oraz globalizację polityczną (ten podział występował już wcześniej). Ponadto rozróżnia się globalizację *de facto* i *de iure* we wszystkich jej wymiarach⁴. W przypadku globalizacji ekonomicznej wprowadzono 2 nowe subindeksy: globalizację handlową i finansową. Stosuje się również zmieniające się w czasie wagi dla poszczególnych zmiennych, a ich liczbę zwiększono z 23 do 43. Każdy ze szczegółowych indeksów jest obliczany na podstawie kilku wskaźników. Ponadto każdemu z nich przypisano określoną wagę⁵. Jest on rokrocznie opracowywany dla ponad 200 krajów, całego świata oraz jego jedenastu regionów. *KOF Index of Globalisation* z powodzeniem mierzy globalizację i ocenia jej konsekwencje (Potrafke 2015, s. 23). Na tym polega jego przewaga nad innymi indeksami⁶.

³ O innych indeksach piszą m.in. (Martens i in. 2014).

⁴ W skrócie można powiedzieć, że globalizacja *de facto* mierzy rzeczywiste międzynarodowe przepływy i międzynarodową aktywność, podczas gdy globalizacja *de iure* mierzy prowadzoną w tym zakresie politykę i warunki, które co do zasady umożliwiają, ułatwiają i wspierają międzynarodowe przepływy i międzynarodową aktywność (Gygli i in. 2019). Szerzej na ten temat w (Swadźba 2022).

⁵ Najnowsze informacje na ten temat można znaleźć w: *2023 Globalisation Index: Structure, variables and weights* oraz *2023 KOF Globalisation Index: Variables description*, <https://kof.ethz.ch> (data dostępu: 16.04.2024). Waga każdego z trzech wymiarów globalizacji jest identyczna (33,3). Jeżeli chodzi o globalizację ekonomiczną, to na globalizację handlową oraz globalizację finansową przypadają jednakowe wagi (50,0). Odnosi się to zarówno do globalizacji *de facto*, jak i *de iure*. W przypadku globalizacji ekonomicznej *de facto* występują 3 zmienne, a *de iure* 5 zmiennych.

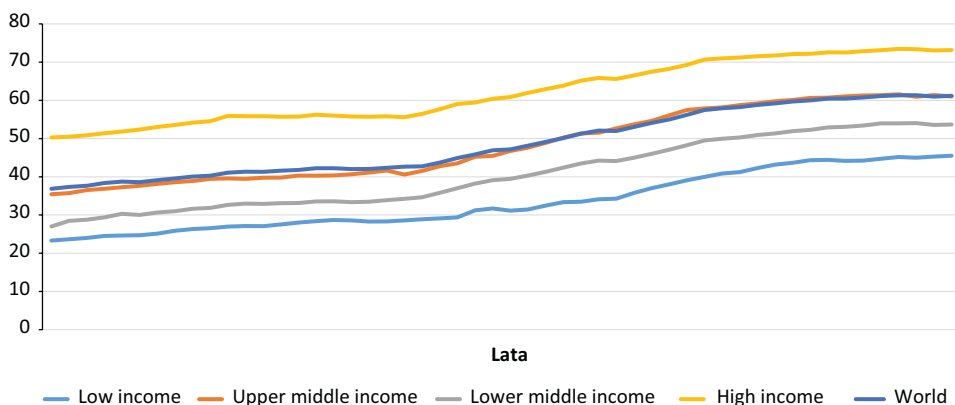
⁶ Zwraca na to uwagę wielu autorów opracowań dotyczących pomiaru globalizacji, którzy wskazują na plusy *KOF Index of Globalisation* (zob. Haelg 2020; Potrafke 2015 i wielu innych).

Poziom globalizacji w gospodarce światowej w długim okresie

Świat jest obecnie zdecydowanie bardziej zglobalizowany niż to było pół wieku temu. Jeżeli w 1970 r.⁷ poziom globalizacji ogólnej wynosił 37, to w 2021 r. było to 61. W tym samym okresie zwiększył się również poziom globalizacji ekonomicznej z 37 do 58⁸. Pokazują to wykresy 1 i 2.

Jednak zmiany te – jak można zauważyć – nie były równomierne w poszczególnych dekadach. W latach 70. ubiegłego wieku (1970–1980) poziom globalizacji ogólnej wzrósł o 4 punkty (p.), w latach 80. (1980–1990) o 2 p., 90. (1990–2000) o 9 p., w I dekadzie XXI w. (2000–2010) o 8 p., a w II (2010–2021) jedynie o 2 p. Podobne zmiany wystąpiły w przypadku globalizacji ekonomicznej, która zwiększyła się w analogicznych okresach odpowiednio o: 4, 3, 9, 4 i – w ostatnim okresie – 1 p.

Wykres 1. *KOF Index of globalisation* na świecie w latach 1970–2021 (podział według poziomu dochodu per capita)

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

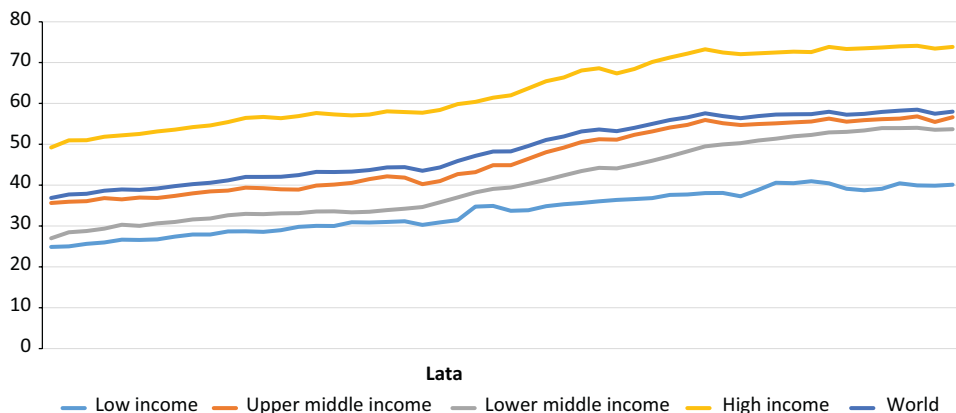
Wzrost poziomu globalizacji (ogólnej i w wymiarze ekonomicznym) nastąpił we wszystkich regionach gospodarki światowej, zarówno według podziału świata na gospodarki o wysokim, średnim i niskim dochodzie (wykres 1 i 2), jak i podziału geograficznego (wykres 3 i 4). Odstępy między poszczególnymi liniami na wykresach pokazują zmiany, jakie zaszły w analizowanym półwieczu

⁷ Takie porównania poziomu globalizacji w długim okresie są możliwe, ponieważ indeks globalizacji KOF, chociaż opracowany dopiero w 2002 r., został z czasem obliczony dla lat wcześniejszych (dla większości krajów począwszy od 1970 r.). Jest to również duży plus powyższego miernika globalizacji.

⁸ Indeks ten, a ponadto wszystkie pozostałe subindeksy, mieści się w przedziale 0–100. Im wyższy indeks, tym większy poziom globalizacji.

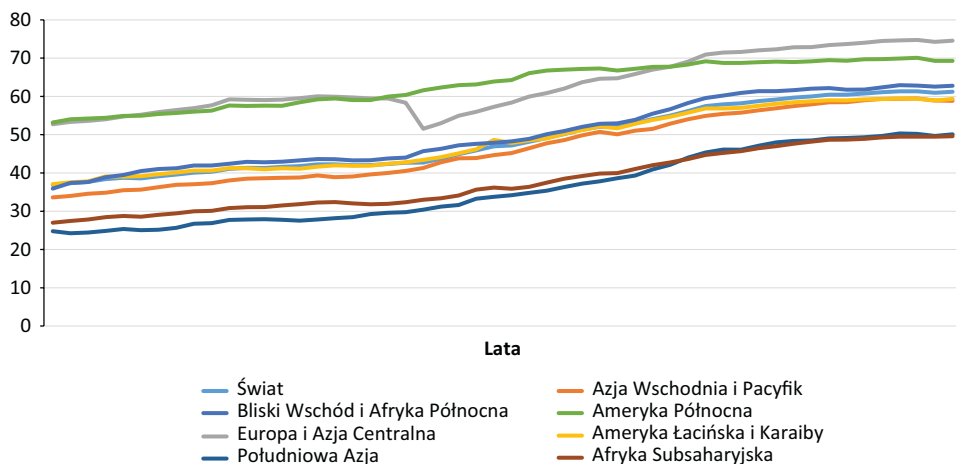
w poszczególnych grupach, a mianowicie kształtowanie się poziomu globalizacji w stosunku do średniej światowej oraz między tymi grupami. Pokazuje to nam zbliżanie się lub rozchodzenie poszczególnych linii odzwierciedlających zmiany poziomu globalizacji w poszczególnych regionach świata.

Wykres 2. *KOF Index of economic globalisation* na świecie w latach 1970–2021 (podział według poziomu dochodu per capita)

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

Wykres 3. *KOF Index of globalisation* na świecie w latach 1970–2021 (podział według regionów geograficznych)

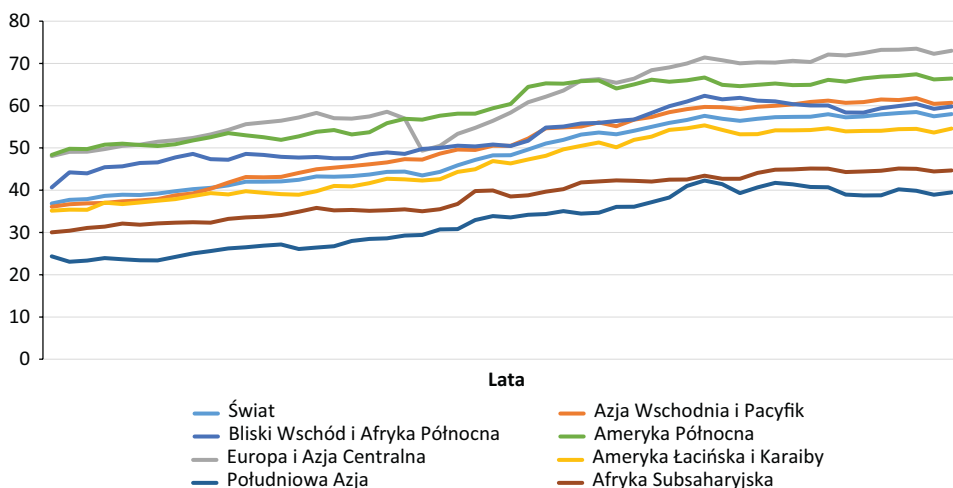

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

Można zauważyć, że jeżeli chodzi o podział krajów według wielkości dochodu per capita, to w przypadku poziomu globalizacji ogólnej przez całe półwiecze dominują kraje o wysokim dochodzie (*high income economies*), utrzymując prawie identyczną (niewielki spadek) różnicę punktową w stosunku do średniej światowej

i pozostałych grup krajów. Najbardziej zbliżone do średniej światowej są kraje o wyższym średnim dochodzie (*upper middle-income economies*). Najbardziej zmniejszyły dystans do średniej światowej i gospodarek o wysokim dochodzie kraje o niższym średnim dochodzie (*lower middle-income economies*). Nie jest to jednak duża zmiana. Kraje te zbliżyły się do grupy krajów o wyższym średnim dochodzie i zwiększyły różnicę w stosunku do krajów o niskim dochodzie (*low income economies*). Te ostatnie nadal pozostają najmniej zglobalizowanym regionem gospodarki światowej (wykres 1). W przypadku globalizacji ekonomicznej również cały czas dominują kraje o wysokim dochodzie, utrzymując prawie identyczną różnicę punktową w stosunku do średniej światowej. Najbardziej zbliżone do średniej światowej – reprezentują prawie identyczny poziom – są kraje o wysokim średnim dochodzie (początkowo nieco powyżej, a w ostatnich latach powyżej średniej). Z kolei zmniejszyły dystans do średniej światowej kraje o niższym średnim dochodzie, a zwiększyły kraje o niskim dochodzie, przede wszystkim w stosunku do krajów o niższym średnim dochodzie. Widać, że różnice między nimi są większe (wykres 2).

Wykres 4. KOF Index of economic globalisation na świecie w latach 1970–2021 (podział według regionów geograficznych)

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

Patrząc na poziom globalizacji ogólnej według podziału geograficznego, widoczna jest przewaga Europy i Azji Centralnej oraz Ameryki Północnej nad pozostałymi krajami. Po znacznym jego spadku w Europie i Azji Centralnej na początku lat 90. (transformacja systemowa) ubiegłego wieku nastąpił szybki wzrost i wyjście na prowadzenie tej grupy krajów. Z kolei najniższy poziom globalizacji przez całe półwiecze reprezentują Południowa Azja i Afryka Subsaharyjska. Jednak w Azji Południowej proces globalizacji rozwijał się szybciej i kraje te zrównały się z państwami Afryki. Pozostałe regiony utrzymują cały czas zbliżony poziom do średniej światowej

(wykres 3). W przypadku globalizacji ekonomicznej sytuacja w poszczególnych regionach w dużym stopniu jest podobna, Te same 2 regiony są w czołówce i na końcu rankingu (tutaj większa jest różnica między nimi z przewagą dla Afryki Subsaharyjskiej). Większe jest również rozwarstwienie w przypadku pozostałych regionów geograficznych, które mają zbliżony do średniej poziom globalizacji. W tej grupie na pierwsze miejsce wyszła Azja Wschodnia i Pacyfik, a relatywnie najmniejszy wzrost i spadek pozycji wystąpił w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Ostatnią pozycję w tej grupie utrzymuje Ameryka Łacińska i Karaiby (wykres 4).

Powyższe wykresy pokazują nam, że zjawisko slowbalizacji – po okresie burzliwego wzrostu globalizacji w latach 90. XX w. oraz I dekady XXI w. (ten okres nie dotyczy już globalizacji w wymiarze ekonomicznym) – stało się faktem. Odnosi się to zarówno do gospodarki światowej, jak i – chociaż w różnym stopniu – poszczególnych jej regionów. Warto również zauważyć, że już w pierwszych dekadach analizowanego okresu pojawiła się – chociaż sporadycznie i w niewielkim stopniu – deglobalizacja. W analizowanym okresie *KOF Index of Globalisation de facto* zmniejszył się w 1975, 1991 i 2019 r., a *de iure* w 1988 r. Więcej spadków odnotowano w przypadku globalizacji ekonomicznej: łączny wskaźnik w 2002, 2008, 2009 i 2015 r., *de facto* w 1986, 1991, 2009 i 2015 r., a *de iure* w 1979, 1982, 1996, 2002, 2008, 2012 i 2019 r. Ponadto deglobalizacja wystąpiła z różnym natężeniem w poszczególnych regionach świata. Najbardziej widoczna była chociażby w Krajach Europy i Azji Centralnej na początku lat 90. ubiegłego wieku⁹. Z większą i w zasadzie ogólnosiwiatową deglobalizacją mieliśmy do czynienia dopiero w ostatnich latach. Będzie to szczegółowo omówione w kolejnym punkcie.

Pandemia COVID-19 a poziom globalizacji

Jak pokazują wcześniejsze dane, spowolnienie globalizacji w ostatnich dekadach jest faktem. Czy pandemia COVID-19 nie doprowadziła jednak do deglobalizacji, a więc bezwzględnego spadku jej poziomu? Na podstawie cząstkowych danych statystycznych wykorzystywanych do obliczenia poziomu globalizacji można byłoby domniemywać, że tak się stanie już wcześniej, a mianowicie w okresie trwania pandemii (Swadźba 2021). Obecnie dostępne są już raporty KOF z 2022 i 2023 r. (zawierające dane odpowiednio za rok 2020 i 2021), na podstawie których można pokazać szczegółowe zmiany, jakie zaszły w poziomie globalizacji w gospodarce światowej zarówno w okresie jej trwania (2020 r.), jak i w trakcie wychodzenia z pandemii. Szczegółowe dane na ten temat pokazuje tabela 1, która zawiera indeksy globalizacji całkowitej, społecznej, politycznej, a ponadto globalizacji ekonomicznej handlowej i finansowej, zarówno globalizacji *de facto*, jak i *de iure*.

⁹ Takich przypadków było więcej. Nie pokazują ich jednak dane statystyczne, w których wskaźnik poziomu globalizacji KOF został zaokrąglony do jedności. Jednak z drugiej strony mówienie o deglobalizacji w przypadku spadku wielkości wskaźnika o kilka setnych, a więc w granicach błędu statystycznego, nie byłoby wskazane.

Tabela 1. *KOF Index of Globalisation* w latach 2019–2021 na świecie (podział gospodarek według poziomu dochodu per capita)

Lata	Indeks globalny			Indeks ekonomiczny			Indeks handlowy			Indeks finansowy			Indeks społeczny			Indeks polityczny		
	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>
Świat																		
2019	61,34	58,43	63,46	58,49	60,93	55,91	57,20	55,72	59,42	60,20	65,67	54,00	64,32	60,99	67,44	61,29	53,84	67,89
2020	60,97	57,69	63,47	57,48	59,02	55,94	54,73	51,19	59,41	60,57	66,37	53,99	63,91	60,15	67,46	61,53	54,32	67,89
2021	61,21	57,94	63,65	58,00	60,08	55,87	56,07	53,66	59,28	60,33	65,97	53,92	63,83	59,92	67,53	61,77	54,28	68,41
High income economies																		
2019	73,38	69,85	73,93	74,11	74,09	75,95	71,35	64,41	81,38	76,93	83,07	72,04	82,13	81,46	83,28	62,06	55,42	67,10
2020	73,04	69,18	73,89	73,43	72,74	75,89	69,59	61,11	81,40	77,25	83,71	71,90	81,65	80,61	83,18	62,12	55,52	67,10
2021	73,18	69,42	73,86	73,84	73,81	75,47	70,44	63,28	80,66	77,21	83,69	71,75	81,48	80,26	83,17	62,25	55,55	67,34
Upper-middle income economies																		
2019	61,56	58,59	64,62	56,85	59,56	52,86	56,53	55,99	58,01	57,56	62,64	51,45	64,89	61,21	69,22	63,67	55,89	71,46
2020	60,92	57,45	64,50	55,48	57,26	52,58	53,48	50,53	57,76	57,72	63,56	50,90	64,31	60,07	69,17	63,72	55,98	71,46
2021	61,39	58,00	64,88	56,64	59,16	52,92	56,10	54,72	57,92	57,58	62,98	51,21	64,30	59,98	69,27	63,98	55,82	72,14
Lower-middle income economies																		
2019	54,06	51,58	56,69	50,20	53,95	45,63	50,23	51,62	47,18	50,28	56,16	43,45	52,74	47,74	58,30	60,08	53,48	66,67
2020	53,56	50,54	56,75	48,67	50,92	45,85	46,55	44,93	47,14	50,79	56,67	43,88	52,29	46,44	58,30	60,50	54,33	66,66
2021	53,69	50,61	56,96	48,85	51,31	45,77	47,67	46,86	47,41	50,06	55,62	43,60	52,80	46,23	58,36	60,81	54,54	67,28
Low income economies																		
2019	44,97	41,64	47,93	39,94	43,68	36,53	37,11	40,33	33,33	43,38	47,19	39,40	37,83	33,41	41,43	56,85	46,57	65,33
2020	45,29	42,01	48,19	39,88	43,29	37,02	36,31	38,65	33,70	43,90	47,82	39,81	38,01	33,40	41,80	57,61	48,04	65,33
2021	45,50	42,10	48,51	40,11	43,90	36,94	36,78	39,30	33,86	43,97	48,24	39,55	38,05	33,19	42,04	57,96	47,98	66,08

Źródło: <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

Porównując dane z 2019 i 2020 r., można zauważyć, że poziom globalizacji całkowitej w wyniku pojawienia się COVID-u spadł o 0,37 p., a w przypadku indeksu *de facto* o 0,47 p. W jeszcze większym stopniu zmniejszył się poziom globalizacji ekonomicznej (o 1,01 p.), a zwłaszcza indeks *de facto* (o 1,91 p.). Największy spadek miał miejsce w przypadku globalizacji handlowej, bo aż o 2,47 p., a indeks *de facto* zmniejszył się o 4,53 p. Również zmniejszył się poziom globalizacji w wymiarze społecznym (o 0,41 p.), w tym indeks globalizacji *de facto* o 0,84 p. Warto dodać, że we wszystkich tych przypadkach w zasadzie nie zmienił się indeks globalizacji *de iure* (zmiany te nie były większe niż kilka setnych punktu). To jednak nie zmienia faktu, że pojawienie się deglobalizacji było bardzo widoczne. Wzrost poziomu globalizacji dotyczył jedynie globalizacji finansowej (+0,33 p.), w tym globalizacji *de facto* (+0,70 p.) oraz politycznego wymiaru globalizacji (odpowiednio o 0,24 i 0,48 p.). Nie zmienił się wskaźnik globalizacji *de iure*. Tak więc tylko w przypadku tych dwóch rodzajów globalizacji nie mieliśmy do czynienia z procesem deglobalizacji.

Czy okres wychodzenia z COVID-u (rok 2021) wpłynął na zmianę indeksu globalizacji? Można zauważyć, że całkowity indeks globalizacji (porównując rok 2021 z 2020) zwiększył się, ale w stosunku do okresu sprzed COVID-u (2019) pozostał na niższym poziomie (o 0,13 p.). Indeks globalizacji *de facto* był mniejszy o 0,49 p., natomiast wyższy (o 0,19 p.) był indeks globalizacji *de iure*. Podobnie było w przypadku wymiaru ekonomicznego globalizacji. Zarówno całkowity indeks, jak i indeks *de facto* zwiększyły się, ale pozostały niższe w porównaniu z okresem sprzed pandemii odpowiednio o 0,49 p. i 0,85 p. (odrobiono więc połowę strat). Także zwiększyły się indeks całkowity globalizacji handlowej oraz indeks *de facto*, jednak nadal były niższe w porównaniu z rokiem 2019 (odpowiednio o 1,13 p. i 2,06 p.). Również i w tym przypadku można mówić o odrobieniu połowy strat. Jednak nieco zmniejszył się indeks *de iure*. Nastąpił również wzrost poziomu globalizacji w wymiarze politycznym (wszystkie wskaźniki) z tą różnicą, że indeksy te były wyższe w porównaniu do roku sprzed pandemii. Tak więc w tym przypadku nie odnotowano deglobalizacji. Natomiast w wymiarze społecznym wszystkie indeksy zmniejszyły się, a więc poziom globalizacji (choć w niewielkim stopniu) cały czas spadał. Również (w roku 2021) nieco zmniejszyły się indeksy globalizacji finansowej, chociaż były na wyższym poziomie w porównaniu z okresem sprzed COVID-u. A więc wychodzenie z pandemii było związane ze spadkiem (co prawda minimalnym) poziomu globalizacji finansowej.

Zmiany w poziomie globalizacji w latach 2019–2021 były nieco zróżnicowane w poszczególnych grupach krajów. W krajach o wysokim dochodzie kierunek zmian był prawie identyczny w porównaniu z gospodarką światową jako całością. Jednak w mniejszym stopniu zmniejszył się indeks globalizacji ekonomicznej oraz globalizacji handlowej (zarówno indeks ogólny, jak i *de facto*) oraz globalizacji *de facto* w wymiarze społecznym. W podobnym stopniu zwiększył się indeks globalizacji finansowej. Nie zwiększył się natomiast poziom globalizacji w wymiarze politycznym. W sumie indeks globalizacji całkowitej w 2021 r. był o 0,20 p. wyższy w porównaniu

z 2019 r. (w gospodarce światowej było to 0,13 p.). Również podobne zmiany odnotowano w krajach o średnim dochodzie. Wyższy był jednak spadek indeksu globalnego, zarówno całkowitego, jak i *de facto*, indeksu globalizacji ekonomicznej (również całkowitego i *de facto*), a zwłaszcza indeksu globalizacji handlowej (indeks *de facto* zmniejszył się o 5,5 p. w krajach o wyższym średnim dochodzie i 6,7 p. w krajach o niższym średnim dochodzie) po wybuchu pandemii. Zważywszy, że stopień globalizacji jest tam niższy niż w krajach o wysokim dochodzie, jest to bardzo duży spadek. Tylko częściowo odrobiono straty w roku 2021. Pod tym względem kraje te, zwłaszcza o niskim średnim dochodzie, prezentują się najgorzej. Nie było większych różnic w przypadku indeksu globalizacji finansowej oraz globalizacji w wymiarze społecznym i politycznym. Inaczej wyglądała sytuacja w krajach o niskim dochodzie. Tylko w tej grupie krajów poziom globalizacji całkowitej wzrósł, zarówno w 2020, jak i 2021 r. Był on wyższy w porównaniu z rokiem 2019 odpowiednio o 0,3 i 0,5 p. W zasadzie nie zmienił się indeks globalizacji ekonomicznej, zmniejszył się indeks globalizacji handlowej (choć w porównaniu z wcześniejszymi grupami krajów w niewielkim stopniu), a indeks globalizacji finansowej najpierw spadł, a potem znacznie wzrósł (takich zmian nie było w innych regionach). W zasadzie nie zmienił się poziom globalizacji w wymiarze społecznym i politycznym.

Podobne dane na ten temat w ujęciu geograficznym, a mianowicie indeksy globalizacji całkowitej, ekonomicznej, w tym handlowej i finansowej, społecznej i politycznej, zarówno globalizacji *de facto*, jak i *de iure*, pokazuje tabela 2.

Poziom globalizacji całkowitej w 2020 r. (w wyniku pojawienia się COVID-u) spadł – w porównaniu do roku poprzedniego – we wszystkich regionach geograficznych gospodarki światowej. W największym stopniu w Ameryce Północnej (0,81 p.), a najmniejszym – w zasadzie nie zmienił się – w Afryce Subsaharyjskiej. Podobnie było w przypadku globalizacji ekonomicznej, gdzie spadek ten był większy. O ponad 1 p. zmniejszył się indeks globalizacji ekonomicznej w 4 regionach gospodarki światowej (największy spadek – o 1,34 p. – w Azji Wschodniej i Pacyfiku, a najmniejszy w Afryce Subsaharyjskiej (o 0,61 p.). W jeszcze większym stopniu obniżył się indeks *de facto* (o ponad 3 p. w Azji Wschodniej i Pacyfiku), a najbardziej indeks globalizacji handlowej, zarówno ogólny, jak i *de facto*. W tym przypadku również największy spadek odnotowała Azja Wschodnia i Pacyfik (3,63 i 6,49 p.), a także Azja Południowa (spadek o ponad 5 p. indeksu *de facto*). Najmniejszy spadek był również w Afryce Subsaharyjskiej, gdzie indeksy te zmniejszyły się odpowiednio o niespełna 2 i 3 p. W mniejszym stopniu obniżył się indeks globalizacji społecznej (w przypadku Afryki Subsaharyjskiej nawet niewielki wzrost), a w przypadku globalizacji politycznej większość regionów odnotowała nawet wzrost. Tendencje były więc podobne jak w gospodarce światowej w ogóle. Można zauważyć, że największe „straty” poniósł region Azji Wschodniej i Pacyfiku (kraje nastawione na wymianę handlową z Europą Zachodnią i Ameryką Północną), a najmniejsze Afryki Subsaharyjskiej (to najbiedniejsze i najmniej zglobalizowane kraje). Można powiedzieć, że ta grupa krajów – w odróżnieniu od pierwszej – nie miała wiele do stracenia.

Tabela 2. *KOF Index of Globalisation* w latach 2019-2021 na świecie (podział według regionów geograficznych)

Lata	Indeks globalny			Indeks ekonomiczny			Indeks handlowy			Indeks finansowy			Indeks społeczny			Indeks polityczny		
	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>	Total	<i>De facto</i>	<i>De iure</i>
Azja Wschodnia i Pacyfik																		
2019	59,45	58,57	58,41	61,78	65,50	56,81	61,37	59,09	63,40	62,37	70,47	52,43	67,63	65,31	68,44	48,68	44,01	49,61
2020	58,93	57,36	58,62	60,44	62,31	57,62	57,74	52,60	63,37	63,16	70,77	53,65	66,90	63,90	68,45	49,13	44,84	49,62
2021	58,87	57,16	58,56	60,68	62,86	57,32	58,35	53,73	63,54	62,97	70,77	53,20	66,20	62,83	68,22	49,22	44,77	49,86
Europa i Azja Centralna																		
2019	74,77	70,66	78,00	73,47	73,00	74,99	75,70	68,34	82,63	72,34	77,45	67,57	78,12	75,12	81,12	73,72	67,12	80,30
2020	74,25	69,73	79,90	72,28	70,84	74,88	73,35	63,75	82,77	72,35	77,75	67,22	77,60	74,27	80,94	73,75	67,22	80,28
2021	74,58	70,14	78,14	73,00	72,28	74,83	74,96	67,04	82,44	72,21	77,32	67,51	77,69	74,14	81,24	73,99	67,29	80,69
Ameryka Łacińska i Karaiby																		
2019	59,39	54,91	62,05	54,53	57,14	50,03	47,97	49,11	49,14	60,40	64,52	54,63	68,12	62,00	73,90	54,59	44,45	64,74
2020	58,92	53,87	62,16	53,64	55,50	50,03	45,80	44,67	49,83	60,74	65,74	54,10	67,81	61,05	74,19	54,40	44,05	64,76
2021	59,37	54,62	62,31	54,58	57,37	49,90	47,88	48,43	49,74	60,60	65,57	53,90	68,11	61,71	74,17	54,55	43,86	65,25
Bliski Wschód i Północna Afryka																		
2019	62,83	60,44	65,39	60,39	61,31	59,65	60,83	58,36	65,58	59,95	64,09	55,50	63,91	65,31	62,83	65,06	55,59	74,53
2020	62,54	60,11	65,11	59,24	59,60	59,08	57,80	53,61	64,48	60,55	65,29	55,51	63,21	64,18	62,58	65,95	57,40	74,50
2021	62,78	60,59	65,10	59,80	60,07	58,74	59,62	57,61	62,80	59,93	64,24	55,53	63,06	63,91	62,57	66,30	57,64	74,95
Ameryka Północna																		
2019	70,08	69,6	69,56	67,44	61,67	80,58	53,81	35,60	81,52	80,47	87,73	79,64	85,43	85,49	86,30	63,58	63,44	63,72
2020	69,27	68,45	69,19	66,23	59,55	80,85	51,30	31,40	82,14	80,47	87,69	79,55	84,34	84,64	85,05	63,44	62,96	63,72
2021	69,30	68,47	69,22	66,42	59,82	80,63	51,57	31,73	81,81	80,60	87,92	79,46	84,19	84,24	85,27	63,45	63,06	63,85
Południowa Azja																		
2019	50,19	48,11	52,38	39,88	38,87	40,61	43,30	39,35	45,40	36,59	38,38	34,55	50,64	48,48	52,75	60,57	57,40	63,75
2020	49,68	47,26	52,21	38,93	36,86	40,74	40,72	34,22	45,86	37,18	39,49	34,49	49,77	47,39	52,12	60,84	57,93	63,76
2021	50,10	47,48	52,83	39,50	37,18	41,40	42,26	35,63	47,73	36,81	38,73	34,44	49,98	47,54	52,37	61,34	58,07	64,61
Afryka Subsaharyjska																		
2019	49,50	47,07	52,03	45,06	50,88	39,24	42,30	47,10	36,79	48,33	54,59	41,91	44,48	39,32	49,62	58,91	50,88	66,94
2020	49,48	46,92	52,13	44,45	49,56	39,20	40,52	44,12	36,54	48,43	55,38	41,89	44,58	39,13	49,95	59,32	51,67	66,96
2021	49,60	46,82	52,48	44,67	50,21	39,28	41,36	45,23	36,78	48,74	54,89	41,80	44,38	38,66	50,04	59,66	51,50	67,82

Źródło: <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

Wychodzenie z pandemii COVID-u spowodowało, że indeks globalizacji całkowitej zwiększył się w 2021 r. w porównaniu z rokiem 2020 prawie we wszystkich regionach. Wyjątkiem była Azja Wschodnia i Pacyfik, gdzie odnotowano dalszy – chociaż minimalny – spadek poziomu globalizacji (o 0,06 p.). Nie osiągnięto jednak poziomu, poza Afryką Subsaharyjską, sprzed wybuchu pandemii. Do odrobienia pozostało jednak niewiele. Największa różnica między poziomem globalizacji w 2019 i 2021 r. była w Ameryce Północnej (0,78 p.). Wyższy wzrost i osiągnięcie poziomu z 2019 r. było w przypadku indeksu *de iure* (we wszystkich regionach z wyjątkiem Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki oraz Ameryki Północnej). Jeżeli chodzi o indeks *de facto*, to taka sytuacja miała miejsce tylko na Bliskim Wschodzie i w Północnej Afryce. W zasadzie podobnie było w przypadku ekonomicznego wymiaru globalizacji. Nastąpił wzrost poziomu globalizacji, ale nie osiągnięto poziomu sprzed pandemii (wyjątkiem – minimalne przekroczenie wyniku z 2019 r. – była Ameryka Łacińska i Karaiby). Identycznie było w przypadku globalizacji *de facto*, a bardzo podobnie w przypadku globalizacji *de iure*. We wszystkich regionach gospodarki światowej zwiększył się – i to znacznie – indeks globalizacji handlowej, w tym globalizacji *de facto* (tak już nie było w przypadku globalizacji *de iure*). Nic dziwnego, tutaj spadek poziomu globalizacji był największy. Najwięcej odrobił Bliski Wschód i Afryka Północna (4 p.), a nieco mniej Ameryka Łacińska i Karaiby oraz Europa i Azja Centralna (ponad 3 p.). Nieco zmniejszył się indeks finansowy (po jego wzroście w 2020 r.) z wyjątkiem dwóch regionów (Ameryka Północna i Afryka Subsaharyjska). W większości regionów dalej malał indeks globalizacji społecznej. Wyjątkiem były regiony: Europa, Ameryka Łacińska i Południowa Azja, gdzie indeks ten zwiększył się, ale nie odzyskał poziomu sprzed pandemii. Zwiększył się z kolei – we wszystkich regionach – indeks globalizacji politycznej i przekroczył poziom sprzed COVID-u (tylko w dwóch regionach był minimalnie niższy).

Porównując tabelę 1 i 2, można powiedzieć, że zmiany, jakie zaszły w poziomie globalizacji w jej różnych wymiarach (co pokazują jej subindeksy), są podobne. Podział świata na jego regiony według odmiennych kryteriów nie ma tutaj znaczenia. Równocześnie można stwierdzić, że do wskaźników w grupie *high income* najbardziej pasują kraje Europy i Azji Centralnej (nieco wyższe wskaźniki) oraz Ameryki Północnej (nieco niższe wskaźniki). Do grupy *upper-middle income* Bliski Wschód i Północna Afryka (nieco wyższe indeksy) i Azja Wschodnia i Pacyfik oraz Ameryka Łacińska i Karaiby (nieco niższe indeksy). Natomiast dwa pozostałe regiony mieszczą się pomiędzy grupą *lower middle-income* i *low income*. Te dwie grupy w zasadzie nie mają swoich odpowiedników w regionach gospodarki światowej w ujęciu przestrzennym.

Przyszłość globalizacji

Czy w dającej się przewidzieć przyszłości czeka nas deglobalizacja, slowbalizacja, a może jej przyspieszenie? Odpowiedź na tak postawione pytanie – tak jak na wszelkie inne pytania dotyczące przyszłości gospodarki światowej – nie jest łatwa. To zależy również od tego, jaką perspektywę mamy na myśli, okres kilku, kilkunastu czy kilkudziesięciu lat.

Z pewnością z większą dozą prawdopodobieństwa możemy przewidzieć, co nas czeka w najbliższym czasie. Ułatwia nam to dostęp do wielu częściowych danych, które są wcześniej publikowane, niż syntetyczne wskaźniki globalizacji (jak wiadomo opublikowane w danym roku raporty *KOF Globalization Index* dotyczą sytuacji sprzed dwóch lat). Tak więc na dzień dzisiejszy dostępne są chociażby dane statystyczne dotyczące wielkości eksportu i importu towarów, usług czy bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ) za rok 2022 (częściowo również za 2023), a ich udział w syntetycznym wskaźniku poziomu globalizacji jest znaczny (zwłaszcza ekonomicznego wymiaru globalizacji). Mogą być również znane działania na szczeblu międzynarodowym w zakresie szeroko rozumianej polityki handlowej. Tak więc można przewidzieć kształtowanie się nie tylko wskaźnika *de facto*, ale i *de iure*.

Według *World Trade Statistical Review* (2023) w latach 2019–2022 w handlu światowym zachodziły istotne zmiany. Wartość obrotów towarowych, która w 2019 r. wynosiła 18,5 biliona USD, spadła (w wyniku COVID-u) do 17 bilionów USD w roku 2020. W roku 2021 wynosiła już 21,6 biliona USD (przekroczył poziom sprzed COVID-u), a w roku 2022 aż 24,2 biliona USD. W ujęciu rzeczowym był to spadek o 5,1% w 2020 r., wzrost o 9,4% w 2021 r., ale już tylko o 2,7% w 2022 r. W I kwartale 2023 r. odnotowano jednak spadek o 1% w porównaniu z I kwartałem 2022 r.

Odnotowano również znaczne zmiany w światowym handlu usługami. W latach 2019–2022 wielkość obrotów usługami komercyjnymi wynosiła odpowiednio: 6,1; 5,0; 5,9 i 6,8 bilionów USD, a więc w 2022 r. był to wzrost o 15% (*World Trade*, s. 10–11). Sytuacja w poszczególnych rodzajach usług była bardzo zróżnicowana. W grupie „Podróże”, gdzie spadek z powodu COVIDU-u był największy, wartość obrotów w 2022 r. zwiększyła się o 91% w porównaniu z 2020 r. (*World Trade*, s. 20).

Z kolei według *World Investment Report* (2023) wielkość BIZ na świecie wzrosła z 1 do 1,5 biliona USD w latach 2020–2021, ale w 2022 r. spadła do 1,3 biliona USD. Tempo wzrostu wynosiło odpowiednio: –43,7%, +53,7% i –12,4%.

Tak więc wielce prawdopodobne, że indeks globalizacji całkowitej, a zwłaszcza ekonomicznej nieco zwiększy się i straty poniesione w trakcie pandemii COVID-u zostaną całkowicie odrobione, głównie w wyniku wzrostu światowych obrotów towarami i usługami, a więc deglobalizacja zostanie zahamowana. Tak

się z pewnością stanie w przypadku wskaźnika *de facto*. Większa niewiadoma jest w przypadku wskaźnika *de iure*. Agresja Rosji na Ukrainę spowodowała wprowadzenie sankcji na Rosję i jej sprzymierzeńców. Według *Global Trade Alert* (<https://www.globaltradealert.org>) było ich łącznie 177. Również w odwecie Rosja wprowadziła 28 sankcji. Powyższe działania mają charakter protekcyjnistyczny i odbijają się na wskaźniku globalizacji *de iure*. Zmiany poziomu globalizacji – co jest oczywiste – będą różnie wyglądać w poszczególnych regionach gospodarki światowej.

A co dalej? Raczej powolny dalszy wzrost poziomu globalizacji, czyli kontynuacji slowbalizacji. Oczywiście możliwe są okresowe załamania na skutek kryzysów gospodarczych czy innych wydarzeń politycznych (konflikty wojenne), a więc powrót deglobalizacji. Na pewno nie będzie powrotu do szybkiej globalizacji. Ten czas już minął. Wynika to z wysokiego poziomu globalizacji w krajach wysoko rozwiniętych. Jej wzrost w zasadzie gwarantują kraje na niższym poziomie rozwoju, gdzie stopień globalizacji jest niski, a kraje te – jeżeli nie zajdą burzliwe wydarzenia polityczne – będą się coraz bardziej otwierać na świat. Widzą korzyści, jakie płyną z globalizacji. Te kraje, które się otworzyły na świat, odniosły większe korzyści w porównaniu z krajami w dużym stopniu zamkniętymi.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania nad poziomem globalizacji w gospodarce światowej na przestrzeni ostatnich 50 lat pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków:

- Poziom globalizacji w gospodarce światowej w ostatnich pięćdziesięciu latach zwiększył się znacznie. Odnosi się to zarówno do globalizacji w ogóle, jak i jej ekonomicznego wymiaru.
- Wzrost stopnia globalizacji – chociaż był on zróżnicowany – nastąpił we wszystkich regionach gospodarki światowej, zarówno uwzględniając jej podział według dochodu per capita, jak i kryterium geograficznego.
- Najwyższy poziom globalizacji mają kraje o wysokim dochodzie, a w ujęciu geograficznym Europa i Azja Centralna oraz Ameryka Północna. Z kolei najniższy – kraje o niskim dochodzie, a w ujęciu przestrzennym Południowa Azja oraz Afryka Subsaharyjska. Pod tym względem nic się nie zmieniło w ostatnim półwieczu.
- Slowbalizacja w ostatnich dekadach stała się faktem, a po pandemii COVID-19 również deglobalizacja. Trzeba jednak pamiętać, że z tymi zjawiskami – chociaż na mniejszą skalę i w węższym zakresie – mieliśmy już do czynienia w przeszłości.
- COVID-19 przyczynił się do bezwzględnego spadku poziomu globalizacji w ogóle, w jeszcze większym stopniu ekonomicznej, a najbardziej

handlowej. Zmniejszył się przede wszystkim poziom globalizacji *de facto*. Powyższy kierunek zmian – chociaż nie były one identyczne – charakterystyczny był dla wszystkich regionów gospodarki światowej (podział według dochodu per capita i kryterium geograficznego).

- Wychodzenie z pandemii COVID-19 przyczyniło się do wzrostu poziomu globalizacji, jednak nie został jeszcze osiągnięty poziom sprzed wybuchu pandemii. Największy wzrost miał miejsce w przypadku tych wymiarów globalizacji, w których spadek był największy (globalizacja ekonomiczna, w tym handlowa oraz globalizacja *de facto*). W ujęciu regionalnym gospodarki światowej zmiany były podobne, chociaż mieliśmy do czynienia z małymi wyjątkami, których nie było na etapie pojawienia się pandemii.
- W krótkim okresie deglobalizacja zostanie zahamowana. Taki wniosek można wyciągnąć z analizy danych statystycznych dotyczących wielkości obrotów towarowych, przepływu usług i kapitału oraz przewidywanych tendencji w tym zakresie. W długim okresie czeka nas raczej slowbalizacja z krótkimi etapami deglobalizacji. Globalizacji nie sprzyja niestabilna sytuacja społeczno-polityczna świata. Ponadto możliwości wysokiego tempa wzrostu globalizacji wyczerpały się. Posiada je jedynie grupa krajów o niskim dochodzie, w praktyce najmniej zglobalizowana.

Bibliografia

- 2023 *Globalisation Index: Structure, variables and weights*, <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).
- 2023 *KOF Globalisation Index: Variables description*, <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).
- Dreher A. (2006), *Does globalization affect growth? Empirical evidence from a New Index of Globalization*, „Applied Economics”, 10: 1091–1110.
- Dreher A., Gaston N., Martens P. (2008), *Measuring globalization – gauging its consequences*, Springer, New York.
- Figge L., Martens P. (2014), *Globalisation continues: The Maastricht Globalisation Index revisited and updated*, „Globalizations”, 11: 875–893.
- Gygli S., Haelg F., Potrafke N., Sturm J.-E. (2019), *The KOF Globalization Index – revisited*, „The Review of International Organizations”, 14(3): 543–574.
- Haelg F. (2020), *The KOF Globalisation Index – a multidimensional approach to globalization*, „Journal of Economic and Statistics”, 240/5: 691–696.
- Independent Monitoring of Policies that Affect World Commerce, <https://www.globaltradealert.org> (dostęp: 8.05.2024).
- KOF Swiss Economic Institute, <https://kof.ethz.ch> (dostęp: 16.04.2024).

- Lockwood B., Redoano M. (2005), *The CSGR globalization index: An introductory guide*, „CSGR working paper. Technical report”, 155(04).
- Martens P., Castelli M., De Lombaerde P., Figge L., Scholte J.A. (2014), *New directions in globalization indices*, „Globalizations”, 12: 217–228.
- Measuring globalization (2001), *Foreign Policy*, 122: 56–65.
- Potrafke N. (2015), *The evidence of globalization*, „The World Economy”, 38/3: 509–552.
- Swadźba S. (2021), *Wpływ pandemii COVID-19 na poziom globalizacji*, [w:] D. Kopycińska, J. Korpysa (red.), *Współczesne problemy ekonomiczne*, „Centre of Sociological Research”, Szczecin.
- Swadźba S. (2022), *Globalizacja de facto i de iure oraz zmiana jej poziomu na świecie*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, t. 66, nr 4, s. 147–159.
- Vujakovic P. (2010), *How to measure globalisation? A New Globalisation Index (NGI)*, „Atlantic Economic Journal”, 38(2): 237.
- World Bank Country and Lending Groups, <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups> (dostęp: 8.05.2024).
- World Investment Report 2023, Investing in sustainable energy for all. UNCTAD, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_en.pdf (dostęp: 8.05.2024).
- World Trade Statistical Review 2023, World Trade Organization. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtsr_2023_e.pdf (dostęp: 8.05.2024).